بازپژوهی ملاک های توسعه آیات الاحکام قرآن کریم

نگرشی نو به آیات الاحکام و مباحث فقهی در قرآن

سید جعفر صادقی فدکی

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

www.ketab.ir

بازپژوهی ملاک‌های توسعه آیات‌الاحکام قرآن کریم

نگرشی نو به آیات‌الاحکام و مباحث فقهی در قرآن

سیدجعفر صادقی فدکی

- **ناشر:** پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
  وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم
- **تهیه:** مرکز فرهنگ و معارف قرآن
- **سرویراستار:** محمد... [illegible] انصاری
- **ویراستار:** وحید حامد
- **چاپ اول:** پاییز ۱۳۹۴
- **شمارگان:** ۸۰۰
- **قیمت:** ۳۰۰۰۰ تومان
- **عنوان:** ۳۳۰؛ **مسلسل:** ۵۴۰

همهٔ حقوق برای ناشر محفوظ است.

نشانی: قم، خیابان شهداء(صفائیه)، کوچه امار، پلاک ۲۰

تلفن و دورنگار: ۳۷۸۳۲۸۳۳ ـ ۰۲۵، ص.پ: ۳۷/۳۸۵۸، کدپستی: ۳۷۱۵۶ـ۱۶۴۳۹

مراکز پخش: ۱. قم، میدان شهدا، تلفن و دورنگار ۳۷۸۳۲۸۱۴ ـ ۰۲۵

۲. تهران، خیابان انقلاب، روبروی درب دانشگاه [illegible]، شماره ۱۳۰، طبقهٔ همکف، واحد ۳۱۲، تلفن: ۶۶۹۵۱۵۳۴

وب سایت: www.pub.isca.ac.ir ؛ پست الکترونیک: nas[illegible]@isca.ac.ir

سرشناسه:	صادقی فدکی، سیدجعفر، ۱۳۴۶ ـ
عنوان‌ونام‌پدیدآور:	بازپژوهی ملاک‌های توسعه آیات‌الاحکام قرآن کریم: نگرشی نو به آیات‌الاحکام و مباحث فقهی در قرآن/ سیدجعفر صادقی فدکی؛ تهیه مرکز فرهنگ و معارف قرآن
مشخصات نشر:	قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۴
مشخصات ظاهری:	۵۱۲ص
شابک:	۳۰۰۰۰۰ ریال: 978-600-195-225-8
وضعیت فهرست‌نویسی:	فیپا
یادداشت:	کتابنامه: ص.[۴۷۱]-۴۹۰؛ همچنین به صورت زیرنویس
یادداشت:	نمایه
موضوع:	تفاسیر فقهی
موضوع:	قرآن ـ احکام و قوانین
موضوع:	قرآن ـ تحقیق
شناسه افزوده:	دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم. معاونت پژوهشی. پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی. مرکز فرهنگ و معارف قرآن
رده‌بندی کنگره:	۱۳۹۴ ۲ب۲ص۲۳۹/۶/ BP
رده‌بندی دیویی:	۲۹۷/۱۷۴
شماره کتابشناسی ملی:	۴۰۱۰۶۰۳

www.ketab.ir

فهرست

سخنی با خواننده ۱۵

مقدمه ۱۷

بخش اول: مفاهیم و کلیات

فصل اول: مفاهیم و اصطلاحات ۲۷

مفهوم حکم در لغت ۲۷

مفهوم حکم در اصطلاح ۲۸

اقسام حکم شرعی ۳۰

تقسیم اول: احکام تکلیفی و احکام وضعی ۳۰

۱. حکم تکلیفی ۳۰

۱ـ۱. وجوب ۳۲

۱ـ۲. استحباب ۳۲

۱ـ۳. حرمت ۳۳

۱ـ۴. کراهت ۳۴

۱ـ۵. اباحه ۳۵

۲. حکم وضعی ۳۵

www.ketab.ir

تقسیم دوم: احکام واقعی و احکام ظاهری ۳۶
۱. احکام واقعی ۳۶
۲. احکام ظاهری ۳۷
تقسیم سوم: احکام اولیه و احکام ثانویه ۳۷
۱. احکام اولیه ۳۸
۲. احکام ثانویه ۳۸
تقسیم چهارم: احکام مولوی و احکام ارشادی ۳۹
۱. احکام مولوی ۳۹
۲. احکام ارشادی ۴۰
تقسیم پنجم: احکام امضایی و احکام تأسیسی ۴۰
۱. احکام امضایی ۴۰
۲. احکام تأسیسی ۴۱
تقسیم ششم: احکام شرعی و احکام حکومتی ۴۲
۱. احکام شرعی ۴۲
۲. احکام حکومتی ۴۲
فقه ۴۳
آیات‌الاحکام ۴۴
ملاک و مبنا ۴۵
روش ۴۶

فصل دوم: پیشینهٔ آیات‌الاحکام ۴۷
آیات‌الاحکام در سنّت نبوی ۴۸
آیات‌الاحکام در روایات اهل بیت ﷺ ۵۴
آیات‌الاحکام در سیرهٔ صحابه و تابعان ۶۶
آیات‌الاحکام در منابع تفسیری و فقهی ۷۱

www.ketab.ir

۱. تدوین فقه‌پژوهی قرآنی در شیعه ۷۲
۱ـ۱. تألیف تفاسیر آیات‌الاحکام ۷۳
۱ـ۲. تألیف منابع خاص فقهی ۷۹
۲. تدوین فقه‌پژوهی قرآنی در میان اهل سنّت ۸۴
۲ـ۱. تألیف تفاسیر آیات‌الاحکام ۸۴
۲ـ۲. تألیف منابع خاص فقهی ۹۰

فصل سوم: زبان فقهی قرآن کریم ۹۹
بخش اول: ویژگی‌های لفظی و ظاهری زبان فقهی قرآن ۱۰۲
۱. تعبیرات خاص احکام تکلیفی ۱۰۳
الف و ب) الفاظ و عبارات وجوب و استحباب ۱۰۳
ج و د) حرمت و کراهت ۱۰۸
هـ) حلیت و اباحه ۱۱۵
۲. ساختار کلمات و جملات احکام قرآنی ۱۱۷
الف) ساختار مواد و مفردات احکام قرآنی ۱۱۷
ب) ساختارهای جمله‌ها و هئیت احکام قرآنی ۱۱۸
بخش دوم: ویژگی‌های کلی یا شیوهٔ بیان زبان فقهی قرآن ۱۲۰
۱. بیان احکام به صورت قواعد کلی ۱۲۰
۲. بیان اجمالی احکام و پرهیز از تفصیل ۱۲۱
۳. بیان احکام متعدد در بیان واحد ۱۲۳
۴. ذکر احکام در بیان مختلط و به‌هم‌پیوسته ۱۲۵
۵. بیان احکام همراه با حکمت و فلسفه ۱۲۹
۶. بیان احکام همراه با ترغیب و ترهیب ۱۳۰
۷. پیوند احکام با عقاید و اخلاق ۱۳۱
۸. پراکندگی در بیان احکام ۱۳۳

www.ketab.ir

۹. تکرار در بیان احکام ۱۳۴
۱۰. بیان احکام با تأکید و تشدید ۱۳۶
۱۱. تنوع بیان در طرح احکام ۱۳۷
۱۲. بیان احکام به صورت تدریجی ۱۴۰

فصل چهارم: گسترهٔ آیات‌الاحکام و موضوعات فقهی قرآن ۱۴۳
۱. گسترهٔ آیات‌الاحکام قرآن کریم ۱۴۴
۱ـ۱. آیات‌الاحکام در روایات اسلامی ۱۴۴
۱ـ۲. آیات‌الاحکام از منظر مفسران و فقیهان ۱۴۷
نقد دیدگاه‌های پنج‌گانه ۱۵۳
دیدگاه برگزیده ۱۵۷
۲. گسترهٔ موضوعات فقهی در قرآن ۱۶۰
نقد دیدگاه‌های مطرح‌شده ۱۶۴
دیدگاه برگزیده ۱۶۶
۱. احکام اعتقادی و قلبی ۱۶۸
۲. احکام عملی ۱۶۹
۱ـ۲. احکام عبادی یا عبادات ۱۶۹
۲ـ۲. احکام اخلاقی ۱۶۹
۳ـ۲. احکام خانواده ۱۷۰
۴ـ۲. احکام مالی و اقتصادی ۱۷۰
۵ـ۲. احکام اجتماعی و آداب معاشرت ۱۷۱
۶ـ۲. احکام سیاسی ۱۷۲
۷ـ۲. احکام داوری و شهادات ۱۷۲
۸ـ۲. احکام کیفری و جزایی ۱۷۳
۳. قواعد عام و کلی ۱۷۵

www.ketab.ir

بخش دوم: ملاک‌ها و روش‌های توسعهٔ آیات‌الاحکام

مقدمه ۱۷۹

فصل اول: تشریعی‌بودن همهٔ فروعات عملی ۱۸۵
تشریعی بودن قرآن کریم ۱۸۶
گسترهٔ تشریع در قرآن کریم ۲۰۱
۱. جامع‌بودن بر فروعات عملی ۲۰۳
مصادیق جامعیت‌نداشتن ۲۰۶
۱. انفاق ۲۰۶
۲. بدعت ۲۰۸
۲. جامع‌نبودن بر آیات‌الاحکام ۲۱۱
مصادیق جامعیت‌نداشتن ۲۱۱
۱. جهاد ۲۱۱
۲. ارتداد ۲۱۴
۳. تعزیر ۲۱۶

فصل دوم: تشریعی‌بودن موضوعات و آیات اخلاقی ۲۲۳
تعریف اخلاق ۲۲۴
موضوع علم اخلاق ۲۲۶
قلمرو علم اخلاق ۲۲۶
هدف علم اخلاق ۲۲۶
منبع و منشأ اخلاق ۲۲۷
اقوال و دیدگاه‌ها ۲۳۰
دیدگاه اول: عدم جواز توسعهٔ فقه به حریم اخلاق ۲۳۰
۱. تفاوت فقه و اخلاق ۲۳۰
۲. ضربه خوردن اخلاق و فقه ۲۳۲

www.ketab.ir

نقد دلایل مخالفان ۲۳۳
دیدگاه دوم: جواز توسعهٔ فقه به حریم اخلاق ۲۳۷
دلایل دیدگاه جواز توسعهٔ فقه به حریم اخلاق ۲۳۹
۱. اشتراک در موضوع، قلمرو و هدف ۲۳۹
۲. وحدت لحن و سیاق آیات قرآن در موضوعات فقهی و اخلاقی ۲۴۱
۳. وحدت لحن و سیاق روایات در موضوعات فقهی و اخلاقی ۲۴۳
۴. سیره و روش فقهای اسلامی ۲۴۶
فوایدِ آثار توسعهٔ فقه به حریم اخلاق ۲۴۸
مصادیق موضوعات اخلاقی قرآن ۲۵۲
۱. توبه ۲۵۳
۲. تحیت ۲۵۴

فصل سوم: تشریعی‌بودن موضوعات آیات اعتقادی و قلبی ۲۵۷
تعریف عقیده و عمل قلبی ۲۵۹
گسترهٔ آیات و موضوعات اعتقادی و قلبی ۲۶۱
استنباط احکام از موضوعات و آیات اعتقادی و قلبی ۲۶۵
۱. استنباط احکام عملی و جوارحی ۲۶۵
۱ـ۱. روایات ۲۶۶
۱ـ۲. سیرهٔ فقیهان ۲۶۸
۲. استنباط احکام قلبی و جوانحی ۲۷۴
دلایل جواز استنباط احکام قلبی و اعتقادی ۲۷۶
۱ـ۲. جامعیت دین و شریعت ۲۷۶
۲ـ۲. تشریعی‌بودن لحن قرآن کریم در اعتقادات و اعمال قلبی ۲۷۸
۳ـ۲. تشریعی‌بودن لحن روایات در اعتقادات و اعمال قلبی ۲۸۱
۴ـ۲. سیرهٔ فقیهان ۲۸۴

www.ketab.ir

چالش‌های استنباط احکام اعتقادی و قلبی ۲۸۹
۱. تفاوت قلمرو فقه و اعتقادات ۲۹۰
۲. غیراختیاری‌بودن اعتقادات ۲۹۱
۳. ارشادی‌بودن اعتقادات ۲۹۲
۴. وقوع دور باطل ۲۹۳
پاسخ چالش‌ها و موانع ۲۹۴
پاسخ تفاوت قلمرو ۲۹۴
پاسخ شبهۀ غیراختیاری‌بودن اعتقادات ۲۹۶
پاسخ ایراد ارشادی بودن اعتقادات ۲۹۸
پاسخ شبهه دور باطل ۳۰۲
نتیجه‌گیری ۳۰۳

فصل چهارم: وحدت شرایع الهی در اصول و فروع ۳۰۷
اصطلاحات و مفاهیم ۳۰۹
اقسام آموزه‌های شرایع پیشین و تعیین محل اختلاف ۳۱۱
دیدگاه‌های مطرح دربارۀ وحدت یا اختلاف شرایع ۳۱۴
دلایل دیدگاه وحدت شرایع الهی در اصول ۳۲۱
دلایل دیدگاه نسخ شرایع ۳۲۳
دلایل دیدگاه وحدت شرایع در اصول و فروع ۳۲۹
۱. توجه به حکمت و فلسفۀ تشریع احکام الهی ۳۲۹
۲. آیات قرآن ۳۳۱
۳. روایات ۳۳۸
نتیجۀ عملی وحدت شرایع الهی ۳۴۴

فصل پنجم: استقلال فرازهای تقطیع شده قرآن ۳۴۷
انواع جملات و فرازهای قرآن کریم ۳۴۸

www.ketab.ir

سیاق و اقسام آن ۳۵۲
دلایل و شواهد استقلال و حجیت فرازهای تقطیع‌شده ۳۵۳
۱. روایات اهل بیت ﷺ ۳۵۳
۲. سیره و روش فقها ۳۵۹
چالش‌های استنباط احکام از فرازهای تقطیع‌شدهٔ قرآن ۳۶۱
۱. سیاق آیات و سوره‌ها ۳۶۱
۲. وحدت یا تناسب موضوعی آیات و سوره‌ها ۳۶۶
۳. تنافی با عرف و روش عقلا ۳۶۹
۴. شأن یا مورد نزول آیات قرآن ۳۷۲
نتیجه و ثمرهٔ بحث ۳۷۴

فصل ششم: برداشت قواعد عام و کلی از آیات قرآن کریم ۳۷۷
تعریف لغوی و اصطلاحی «قواعد فقهی» ۳۸۰
اقسام قواعد فقهی ۳۸۳
۱. تقسیم قواعد بر حسب گسترهٔ کاربرد ۳۸۳
۲. تقسیم قواعد از نظر مستند و دلیل شرعی آن ۳۸۴
دلایل تأسیس قواعد فقهی از قرآن کریم ۳۸۵
۱. آیات قرآن ۳۸۵
۲. روایات اهل بیت ﷺ ۳۸۹
۳. سیرهٔ فقیهان ۳۹۱
گسترهٔ قواعد فقهی قرآن ۳۹۳
توسعهٔ قواعد فقهی قرآن کریم ۳۹۵
۱. تأسیس قواعد جدید فقهی از آیات قرآن ۳۹۷
۱ـ۱. قاعدهٔ «عدالت» ۳۹۷
۲ـ۱. قاعدهٔ «عزت مؤمن» ۳۹۸

www.ketab.ir

۳ـ۱. قاعدهٔ «کرامت انسان» ۴۰۰
۴ـ۱. قاعدهٔ «تحریم آنچه زیان آن از سودش بیشتر است» ۴۰۴
۵ـ۱. قاعدهٔ «فضل» ۴۰۶
۶ـ۱. قاعدهٔ «منع تجمیع ثروت‌های عمومی در دست ثروتمندان» ۴۰۸
۷ـ۱. قاعدهٔ «اشتراک رضایت‌دهنده به گناه با مرتکبان گناهان در جرم» ۴۱۲
۲. استنباط قواعد فقهی موجود به آیات قرآن ۴۱۵
۱ـ۲. قاعدهٔ «المؤمنون عند شروطهم» ۴۱۶
۲ـ۲. قاعدهٔ «الامر مقتضی» ۴۱۷
۳ـ۲. قاعدهٔ «افضل الاعمال احمزها» ۴۱۸
۴ـ۲. قاعده «توقیفیت العبادات» ۴۲۰
۵ـ۲. قاعده «احترام» ۴۲۱
۳. توسعهٔ کاربرد و تطبیق قواعد فقه در قرآن ۴۲۲
نتیجه‌گیری ۴۲۷

فصل هفتم: چندمعنایی آیات قرآن ۴۲۹
تعریف معنا و چندمعنایی ۴۳۰
گستره و اقسام چندمعنایی در قرآن کریم ۴۳۲
۱. اشتراک لفظی ۴۳۲
۲. حقیقت، مجاز و کنایه ۴۳۳
۳. ظاهر و باطن ۴۳۵
۴. وجوه گوناگون صرفی و نحوی آیات قرآن ۴۳۸
۵. اتصال و انقطاع آیات قرآن ۴۳۹
دیدگاه‌های مطرح دربارهٔ چندمعنایی آیات قرآن کریم ۴۴۱
دیدگاه اول: امکان‌نداشتن کاربرد لفظ در چند معنا ۴۴۱
دیدگاه دوم: امکان و وقوع چندمعنایی در لغت عرب و روی‌ندادن آن در قرآن ۴۴۳

www.ketab.ir

دیدگاه سوم: امکان و وقوع چندمعنایی در قرآن و امکان‌نداشتن آن در غیرقرآن ۴۴۴
دیدگاه چهارم: امکان و وقوع چندمعنایی در زبان عرب و قرآن ۴۴۵
دلایل دیدگاه امکان و وقوع چندمعنایی در زبان عرب و آیات قرآن ۴۴۸
۱. ظرفیت تعدد معنایی زبان و وقوع آن در لغت عرب ۴۴۹
۲. ویژگی خاص گوینده و مخاطب ۴۵۱
۳. آیات قرآن ۴۵۶
۴. روایات ۴۵۷
نتیجه‌گیری ۴۶۳

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری نهایی ۴۶۷
منابع و مآخذ ۴۷۱
الف) کتاب‌ها ۴۷۱
ب) مقالات ۴۸۹

نمایه‌ها

احادیث ۴۹۱
اعلام ۴۹۶
اصطلاحات ۵۰۳
کتاب‌ها ۵۰۸

www.ketab.ir

سخنی با خواننده

قرآن کریم برای هدایت و تأمین نیازهای انسان در زمینه‌ها و موضوعات گوناگون عبادی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، قضایی و ... نازل شده تا سعادت دنیا و آخرت بشر را فراهم کند. برخی از مهم‌ترین نیازهای انسان، شناخت وظیفه و تکلیف شرعی در هر یک از حوزه‌های گوناگون زندگی، اعم از فردی و اجتماعی است تا بشر با شناخت این وظایف و عمل به آنها به سعادت ابدی که هدف اساسی آفرینش انسان از سوی خداوند است دست یابد.

قرآن کریم در بخشی از آیات خود به این نیاز اساسی بشر پاسخ گفته و در آیات فراوان، وظیفهٔ انسان‌ها را در همهٔ حوزه‌ها گوشزد کرده که این بخش از آیات قرآن به «آیات‌الاحکام» شهرت یافته است؛ ولی ازآنجاکه فقه پس از مرحلهٔ تدوین و تألیف موضوعات فقهی به موضوعات خاصی ـ از طهارت تا دیات ـ گسترش یافته، فقیهان اسلامی تنها در همین بخش از مباحث فقهی به سراغ قرآن کریم رفته و آیات‌الاحکام این کتاب الهی را استخراج و به حوزهٔ تفسیر آیات‌الاحکام و منابع فقهی وارد کردند؛ ضمن اینکه در همین بخش محدود نیز به علت‌های گوناگون، از همهٔ ظرفیت قرآن در زمینهٔ آیات فقهی آن بهره نبرده‌اند و آیات فراوان دیگری نیز در این کتاب الهی وجود دارد که با اشاره به حکم فقهی این موضوعات می‌تواند در دایرهٔ آیات‌الاحکام قرآن کریم قرار گیرد.

نوشتار حاضر با پژوهشی نو در صدد آن است تا با ارائهٔ ملاک‌ها و روش‌هایی

www.ketab.ir

خاص ثابت کند آیات‌الاحکام قرآن کریم محدود به فروعات عملی و موضوعات خاصی نیست که تا کنون در منابع فقهی رایج بوده؛ بلکه قرآن کریم در آیات فراوانی، وظیفه و تکلیف شرعی انسان را در موضوعات و مباحث گوناگون و متعدد دیگر که تا کنون وارد حوزهٔ تفسیر آیات‌الاحکام و منابع اجتهادی نشده یا به صورت بسیار محدود در این منابع مطرح شده نیز بیان کرده است؛ ازاین‌رو فقیهان می‌توانند با ملاحظهٔ این دسته از آیات فقهی قرآن و واردکردن آنها به حوزهٔ تفاسیر آیات‌الاحکام و منابع خاص فقهی، ضمن توسعهٔ آیات‌الاحکام قرآن کریم، وظیفهٔ عموم انسان‌ها را در حوزه‌های گوناگون زندگی فردی و اجتماعی برای آنان تبیین کنند.

امید است این پژوهش، دریچه‌ای جدید به روی فقیهان و پژوهشگران مباحث فقهی قرآن بگشاید تا آنان با واردکردن این دسته از موضوعات و آیات فقهی قرآن به حوزهٔ تفسیر آیات‌الاحکام و منابع اجتهادی فقه، بتوانند قرآن کریم را بیشتر وارد صحنهٔ عملی زندگی بشر کنند.

در اینجا لازم است از تلاش‌های ارزشمند نویسندهٔ محترم جناب حجت‌الاسلام والمسلمین سیدجعفر صادقی فدکی که این پژوهش را تألیف کرده‌اند و همهٔ عزیزان دیگری که با راهنمایی و ارائهٔ مشورت‌های سودمند خود، اسباب بهبود این اثر را فراهم کرده‌اند تشکر و قدردانی کنم و کامیابی آنان را از درگاه خداوند متعال بخواهم؛ همچنین خداوند را سپاسگزارم که توفیق نظارت و ارزیابی این اثر فاخر را به این‌جانب عطا فرمود.

محمدصادق یوسفی‌مقدم
مدیر مرکز فرهنگ و معارف قرآن

www.ketab.ir

مقدمه

قرآن کریم نخستین و مهم‌ترین منبع استنباط احکام شرعی به شمار می‌رود؛ به‌گونه‌ای‌که هیچ منبع دیگری را نمی‌توان یافت که در این مورد با قرآن کریم برابری کند. اهمیت و جایگاه این کتاب الهی و تقدم آن بر منابع دیگر ازآن‌روست که قرآن ــ بر خلاف منابع دیگر ــ به‌طورمستقیم از وحی الهی سرچشمه گرفته و همهٔ جمله‌ها و واژگان آن، کلام و سخن خداوند است که به سبب حفظ الهی و اهتمام شدید مسلمانان، هیچ نقص و زیادی در آن راه نیافته و از هرگونه تحریف و تغییری مصون مانده است؛ درحالی‌که روایات اسلامی که دومین منبع استنباط احکام است و محل بیشترین مراجعهٔ فقیهان در مباحث فقهی به شمار می‌رود از این ویژگی برخوردار نیست؛ زیرا از یک سو روایات در معرض جعل و تحریف جاعلان قرار گرفته و روایات مجعول و تحریف‌شدهٔ بسیاری وارد سنّت اسلامی شده است که تشخیص روایات صحیح از روایات مجعول را بر عموم مسلمانان حتی کارشناسان این فن، دشوار کرده است و از سوی دیگر روایات اسلامی ــ به‌جز معدودی ــ کلام و الفاظ راویان حدیث است که معانی صادرشده از معصومان را با بیان و الفاظ خود، نقل به معنا کرده‌اند؛ ازاین‌رو ممکن است بسیاری از آنان نتوانسته باشند مقصود واقعی معصومان ﷺ را منتقل کرده و گاه ممکن است حتی بر خلاف نظر معصوم، معنا و حکمی دیگر را انتقال داده باشند.

www.ketab.ir

افزون بر این، قرآن کریم بر اساس بیان برخی از آیات این کتاب الهی[1] و نیز روایات صادرشده از معصومان[2] جامع همهٔ احکام و تکالیفی است که بشر از زمان نزول قرآن تا روز قیامت بدان نیاز دارد؛ به‌گونه‌ای‌که هیچ حکم و تکلیفی وجود ندارد؛ جز اینکه به نوعی در قرآن آمده است که این احکام در مواردی به صورت جزئی و صریح آمده و در بیشتر موارد به صورت کلی و تحت عناوین و قواعد عام مطرح شده است؛ هرچند ممکن است فهم عموم انسان‌ها حتی گاه فقیهان بدان راه نیابد.

موارد و دلایل پیش‌گفته سبب شد این کتاب الهی از همان عهد اول و زمان صحابه، نخستین و اصلی‌ترین منبع احکام شرعی به شمار آید و عموم مسلمانان و پیروان مذاهب اسلامی در استنباط احکام شرعی، نخست به قرآن مراجعه می‌کردند و اگر حکم مورد نظر خود را در قرآن نمی‌یافتند به منابع دیگر همچون سنّت و روایات مراجعه می‌کردند. این شیوه در عصر حاضر و متأخر نیز ادامه یافت؛ ولی به مرور زمان مراجعه به قرآن کریم و بهره‌مندی از این کتاب الهی به دلایل گوناگونی چون حاکم‌شدن جو اخباری‌گری در میان عموم مسلمانان اسلامی و تأسیس منابع دیگر استنباط احکام، همچون قیاس، استحسان، مصالح مرسله و سد ذرایع در میان اهل سنّت کم‌رنگ شد و این امر تا بدانجا پیش رفت که برخی از فقیهان در مباحث شرعی به‌طورکلی خود را بی‌نیاز از قرآن کریم یافتند و در مباحث استدلالی خود، به منابع دیگر بسنده کردند. علامه طباطبایی دراین‌باره آورده است:

> برخی در این مورد افراط کرده، تاآنجاکه برخی از اینان معتقدند ظاهر قرآن حجیت نداشته؛ اما در برابر کتبی مانند مصباح الشریعه و فقه الرضا و جامع‌الاخبار حجیت دارد و افراط در این امر تا بدانجا پیش رفت که عده‌ای

---

۱. نحل: ۸۹.

۲. محمدبن‌یعقوب کلینی؛ الکافی؛ ج۱، ص۵۹ ـ ۶۰.

www.ketab.ir

و مباحث و موضوعات فراوان دیگری نیز وجود دارد که در حیطهٔ فروعات عملی قرار دارد و آیات قرآن و روایات اسلامی در این موضوعات، احکام و تکالیفی را برای مکلفان بیان کرده‌اند.

از سوی دیگر این گروه از مفسران و فقیهان هم که در موضوعات محدود ذکرشده از آیات قرآن استفاده کرده‌اند، تنها به برخی از آیات مربوط به هر یک از این موضوعات ـ که بیشتر در آن موضوع صراحت داشته ـ بسنده کرده‌اند؛ به‌گونه‌ای‌که بر اساس نظر مشهور میان عالمان شیعه و اهل سنّت، تعداد این آیات از پانصد آیه فراتر نرفته است.[1] ضمن اینکه همین تعداد آیه نیز در بیشتر تفاسیر آیات‌الاحکام و کتاب‌های استدلالی فقه مشاهده نمی‌شود و این در حالی است که آیات فقهی مربوط به فروعات عملی مطرح در این منابع، بسیار فراتر از شمار ذکرشده بوده و قرآن در آیات فراوان دیگری به‌طور خاص یا تحت عناوینی عام، حکم این موضوعات را بیان کرده است.

کاستی و نقص اصلی دیگر این منابع، آن است که بسیاری از این فقیهان، از اندک آیات مطرح‌شده در تألیفات فقهی خود بهرهٔ لازم را نبرده و این آیات را به طور مستوفی و کامل بررسی و کاوش فقهی نکرده‌اند. درحالی‌که در سیره و روش همین فقیهان مشاهده می‌کنیم در برخورد با روایات ـ با وجود اینکه از نظر سند همچون آیات قرآن نیست و واژگان آنها نیز نقل به معنا شده ـ به‌گونه‌ای دیگر عمل کرده‌اند و این روایات را از زوایا و جهات گوناگون بحث و بررسی کرده‌اند و احتمالات و وجوه گوناگونی را در ارتباط با آنها مطرح کرده و بر اساس هر یک از این وجوه و احتمالات، حکمی خاص را قابل استنباط دانسته‌اند؛ به‌گونه‌ای‌که بررسی و تحلیل یک روایت، ده‌ها و گاه بیش از صد صفحه از یک منبع فقهی را به خود اختصاص داده است.

---

۱. محمدبن‌عبدالله زرکشی؛ البرهان فی علوم‌القرآن؛ ج ۲، ص ۱۳۰. مقدادبن‌عبدالله سیوری؛ کنزالعرفان؛ ج ۱، ص ۵.

www.ketab.ir

موارد و کاستی‌های ذکرشده دربارهٔ آیات‌الاحکام در تفاسیر و منابع فقهی، این ضرورت را ایجاب می‌کند که برای استنباط و استخراج احکام شرعی قرآن و بهره‌مندی بیشتر از این کتاب الهی، چاره‌ای اندیشیده شود و تلاش‌های بیشتری انجام شود که طرح موضوع مورد بحث، یعنی «بازپژوهی ملاک‌های توسعهٔ آیات‌الاحکام قرآن کریم» در راستای تحقق همین هدف انجام گرفته تا با ارائهٔ راهکار و روش‌هایی خاص، مفسران، فقیهان و پژوهشگران اسلامی بتوانند از قرآن کریم در زمینهٔ موضوعات فقهی بهرهٔ بیشتری ببرند و احکام فزون‌تری را از این کتاب الهی استنباط کنند.

دراین‌باره کارهای پراکنده‌ای از زمان‌های گذشته تاکنون در برخی تفاسیر آیات‌الاحکام و منابع فقهی صورت گرفته است؛ ولی این کارها بسیار محدود و تنها در موضوعات خاصی از فقه بوده است. افزون بر این برخی از پژوهشگران معاصر شیعه و اهل سنّت نیز در ارتباط با مباحث فقهی قرآن، کتاب‌های مستقلی تألیف کرده‌اند که از مهم‌ترین آنها می‌توان از کتاب‌های القرآن و التشریع، قراءة جدیده فی آیات‌الاحکام تألیف صادق بلعید، جایگاه قرآن در استنباط احکام اثر سیف‌الله صرامی، جایگاه قرآن کریم در فرایند استنباط فقهی نگاشتهٔ حسن [illegible] و فقه‌پژوهی قرآنی نگارش سیدمحمدعلی ایازی یاد کرد. از میان کتاب‌های پیش‌گفته، کتاب نخست، تنها از زاویهٔ جدید به آیات‌الاحکام قرآن نگریسته و در صدد توسعهٔ آیات‌الاحکام قرآن نبوده است؛ بلکه برعکس در برخی موارد در صدد کاهش این آیات بوده و بر فقیهان اسلامی که ادعای وجود برخی مباحث فقهی را در قرآن کرده‌اند خرده گرفته است. کتاب دوم و سوم نیز بیشتر در صدد اثبات تشریعی‌بودن اصل قرآن و بررسی برخی پیش‌فرض‌ها و مبانی استنباط احکام از این کتاب الهی بوده و وارد بحث توسعهٔ آیات‌الاحکام قرآن نشده‌اند. کتاب پایانی که به بررسی مبانی نظری آیات‌الاحکام پرداخته، در بخشی از فصل‌های مورد بحث، وارد این موضوع شده و مباحثی را مطرح کرده که نتیجهٔ اثبات آن، توسعهٔ آیات‌الاحکام قرآن است. تفاوت این پژوهش با این کتاب، آن است که مبانی مطرح در این کتاب اعم از مبانی توسعه‌ای و غیر توسعه‌ای

www.ketab.ir

است؛ درحالی‌که در این پژوهش تنها مبانی و روش‌های توسعه‌ای بررسی شده است. افزون بر این نتیجه‌ای که از مبانی و مباحث توسعه‌ای مورد بررسی در دو کتاب به دست آمده، بسیار متفاوت با یکدیگر است؛ زیرا نگارندهٔ محترم کتاب فقه‌پژوهی در بخشی از کتاب خود که به این بحث پرداخته، به این نتیجه رسیده که در صورت توسعهٔ فقه به مباحث دیگر و اثبات این مباحث، یک‌چهارم قرآن کریم، آیات‌الاحکام خواهد بود؛[1] درحالی‌که این پژوهش با ارائهٔ مبانی و دلایل گوناگون و راهکارها و نمونه‌های عملی، اثبات کرده حدود نیمی از آیات قرآن و حتی بیش از این شمار، جزو آیات‌الاحکام است و می‌توان از آنها حکم فقهی استنباط کرد. افزون بر این در این پژوهش، علاوه بر پرداختن به مباحث مقدماتی لازم همچون تعریف حکم و اقسام آن، پیشینهٔ آیات‌الاحکام، زبان فقهی قرآن، به توسعهٔ آیات‌الاحکام از طریق قواعد عام و کلی و نیز توسعهٔ احکام قرآنی از طریق کیفی و استنباط احکام بیشتر از هر یک از آیات قرآن نیز پرداخته شده که این مباحث در کتاب پیش‌گفته مطرح نشده است.

این نوشتار در دو بخش کلی تنظیم شده است. در بخش نخست، برخی مباحث مقدماتی و ضروری مربوط به موضوع که در آن مباحث فقهی قرآن و توسعهٔ استنباط احکام از این کتاب الهی نقش اساسی دارد در چهار فصل مطرح شده است. فصل اول به اصطلاحات و مفاهیم مربوط به موضوع اختصاص یافته است. در آن، برخی واژگان و اصطلاحات اصلی مربوط به بحث همچون حکم و اقسام آن، فقه، آیات‌الاحکام، ملاک و مبنا و روش، تعریف و بررسی شده است. در فصل دوم پیشینهٔ آیات‌الاحکام در روایات معصومان ﷺ، عصر صحابه و تابعان و پس از آن در منابع تفسیری و فقهی شیعه و اهل سنّت تا دوران حاضر به‌اجمال بررسی و تحلیل شده است. در فصل سوم به زبان فقهی قرآن کریم از دو جهت ساختار الفاظ ظاهری و ویژگی‌های کلی و محتوایی آیات‌الاحکام پرداخته شده است و در فصل چهارم گسترهٔ تشریع در قرآن

---

۱. محمدعلی ایازی؛ فقه پژوهی قرآنی؛ ص۱۲۵.

www.ketab.ir

کریم، هم از نظر تعداد آیات‌الاحکام و هم از نظر موضوعات و احکام فقهی که قرآن به آنها پرداخته مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

در بخش دوم که مباحث اصلی این پژوهش را تشکیل می‌دهد، ملاک‌ها و روش‌های توسعهٔ آیات‌الاحکام قرآن کریم مطرح و در هفت فصل تنظیم شده است. فصل اول به ملاک تشریعی‌بودن فروعات عملی اختصاص یافته و این امر در آن اثبات شده که همهٔ اعمال مربوط به فروعات عملی در دایرهٔ تشریع قرار دارند؛ ازاین‌رو واردکردن برخی از فروعات عملی و آیات‌الاحکام مربوط به این فروعات در مباحث فقهی و غفلت از برخی آیات دیگر، توجیه صحیحی ندارد. در فصل دوم ملاک و مبنای تشریعی‌بودن موضوعات و آیات اخلاقی قرآن مطرح و در آن با دلایل متعدد ثابت شده است که آیات و موضوعات اخلاقی قرآن کریم نیز در محدودهٔ تشریع و فقه قرار داشته و می‌توان از آنها احکام فقهی فراوانی را در ارتباط با موضوعات گوناگون استنباط کرد. فصل سوم به مبنای تشریعی‌بودن موضوعات و آیات اعتقادی اختصاص یافته و در آن ثابت شده این موضوعات و آیات نیز همانند مباحث اخلاقی در دایرهٔ تشریع قرار دارند و از آنها می‌توان افزون بر احکام مربوط به فروعات عملی، احکامی را نیز در ارتباط با مباحث اعتقادی استنباط کرد. در فصل چهارم ملاک و مبنای وحدت شرایع الهی در اصول و فروع مطرح شده است که بر اساس این مبنا، آیات و احکام نازل‌شده دربارهٔ پیروان شرایع گذشته در قرآن ـ به‌جز در موارد خاص ـ مسلمانان را نیز در برمی‌گیرد؛ ازاین‌رو فقیهان اسلامی می‌توانند از این آیات در استنباط احکام استفاده کنند. فصل پنجم به مبنای استقلال بخش‌های تقطیع‌شدهٔ قرآن اختصاص یافته است که بر اساس این مبنا و ملاک، فقیه می‌تواند از بخش‌های تقطیع‌شدهٔ قرآن ـ بدون توجه به جمله‌ها و موضوعات قبل یا بعد آن ـ حکمی مستقل را استنباط کند و در فصل ششم قواعد عام و کلی قابل برداشت از آیات قرآن مطرح شده و در این فصل، ضمن اشاره به مبانی و دلایل جواز برداشت قواعد عام و کلی از قرآن، توسعهٔ آیات‌الاحکام و استنباط تکالیف شرعی از قواعد کلی قرآن مورد بحث و

www.ketab.ir

بررسی قرار گرفته است و در فصل هفتم مبنای چندمعنایی‌بودن آیات قرآن بررسی شده است که در این فصل با طرح اقوال گوناگون در این موضوع، نظریهٔ چندمعنایی‌بودن آیات قرآن به اثبات رسیده است که بر اساس آن، فقیهان می‌توانند از یک جمله یا آیهٔ قرآن، احکام فراوانی را در ارتباط با موضوعات گوناگون استنباط کنند.

ملاک‌ها و روش‌های ذکرشده، اصلی‌ترین راه‌هایی است که می‌توان بر اساس مجموع آنها دایرهٔ آیات‌الاحکام و مباحث فقهی قرآن کریم را از جهات گوناگون همچون شمار و تعداد آیات‌الاحکام قرآن، موضوعات و مباحث فقهی قرآن، قواعد عام و کلی قابل‌برداشت از آیات قرآن، احکام خاص و جزئی قابل‌استنباط از هر یک از جمله‌ها و آیات این کتاب الهی توسعه داد. امیدواریم این نوشتار که پژوهشی جدید در زمینهٔ مباحث فقهی قرآن به شمار می‌رود، دریچه‌ای تازه بر روی مفسران، فقیهان و پژوهشگران مباحث فقهی قرآن بگشاید و آنان بتوانند با تکیه بر ملاک‌ها و روش‌های پیش‌گفته، دایرهٔ استنباط احکام شرعی از قرآن کریم را توسعه دهند و این کتاب الهی را هر چه بیشتر وارد صحنهٔ زندگی عملی بشر کنند.

در پایان لازم است از زحمات و تلاش‌های جناب حجت‌الاسلام و المسلمین محمدصادق یوسفی‌مقدم که با نظارت بر این طرح و ارائهٔ دیدگاه‌های مفید، زمینهٔ به‌سامان‌رسیدن و انتشار این پژوهش را فراهم کردند و نیز حجت‌الاسلام دکتر کاظم قاضی‌زاده، حجت‌الاسلام محمدعلی مهدوی‌راد، حجت‌الاسلام و المسلمین احمد مبلغی و دیگر عزیزانی که با راهنمایی و ارائهٔ دیدگاه‌های ارزشمند خود، این‌جانب را در شکل‌گیری این پژوهش و رفع برخی نقایص آن یاری کردند، تشکر و قدردانی کنم و توفیق روزافزون آنان را در نشر تعالیم و معارف قرآن کریم از خداوند متعال بخواهم.

سیدجعفر صادقی فدکی

www.ketab.ir